

УДК 63:338:43:94(477)

Романюк Н. Й.,
доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри суспільних наук, Житомирський
національний агроєкологічний університет
(Україна, Житомир), kafedra_ppk@ukr.net

**ЗРОСТАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА РОЛІ СІЛЬСЬКИХ
ПІДПРИЄМЦІВ В УМОВАХ АГРАРНИХ РЕФОРМУВАНЬ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ,
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)**

Досліджувалися зміни в соціальній структурі населення, зростання чисельності та ролі сільських підприємців у Київській, Подільській і Волинській губерніях в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., в яких була найбільш виражена ця тенденція.

Провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва займали сільські підприємці: поміщики, купці, заможні селяни, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою і отримувати прибуток, оволодівши ефективним методом господарювання – поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва. Великі землевласники Балашови, Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Радзівілли, Сангушки, Терещенки, Ярошинські і багато інших зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності – вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю і заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних і інших підприємств та млинів. Значні обсяги виробництва підприємці досягли також у деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній галузях промисловості в сільській місцевості.

Ключові слова: сільські підприємці, дворяни, купці, селяни, Київська, Подільська, Волинська губернії.

Село та інтенсифікація сільського господарства залишаються необхідним напрямом соціально-економічного розвитку нашої держави. Тому актуальним є звернення до історичного досвіду становлення ринкових відносин, підприємництва в сільській місцевості періоду капіталістичної модернізації України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли було досягнуто збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та інших галузей на селі.

Даної проблеми торкалися у своїх працях ряд вітчизняних істориків: Т. Лазанська [1], В. Крутіков [2], Н. Темірова [3], О. Донік [4], О. Шляхов [5] та ін. Однак, в українській історіографії сільське підприємництво зазначеної доби не було предметом комплексного історичного дослідження. Потребують подальшого вивчення процеси інтенсифікації виробництва, розвитку ринкових відносин та підприємництва на регіональному рівні.

На основі аналізу особливостей господарської діяльності, розвитку підприємництва в одному з регіонів України, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії, дослідити зміни соціального складу населення в умовах реформувань 1861–1914 рр., тенденції участі різних верств населення в підприємницькій діяльності.

Скасування кріпосного права у 1861 р. та наступні реформи спонукали усі верстви тодішнього суспільства до перебудови характеру господарювання. У сферу підприємницької діяльності втягувалися підприємливі,

працьовиті та матеріально спроможні люди з різних верств суспільства – від привілейованих станів до народних низів. В умовах Київської, Подільської і Волинської губерній провідну роль в інтенсифікації виробництва в землеробстві, тваринництві та переробній промисловості займали сільські підприємці, чисельність яких зростала.

Проблеми підприємництва невід’ємно пов’язані із процесами становлення та розвитку власників основних засобів виробництва. Соціальною основою формування підприємців в Україні були поміщики, які перейшли на ринкові методи господарювання; кущі, чумаки, скупники, сільські лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, які зуміли пристосуватися до нових економічних умов; заможні селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок та використовуючи найману працю.

За рівнем доходів найбільш чисельними були дрібні підприємці, які мали прибуток до 2 тис. руб. Так, на початку ХХ ст. в Україні дрібні одноосібні власники торгово-промислових закладів становили 73% буржуазії. На їх долю припадало 57% прибутків. До групи з доходами від 2 до 10 тис. руб. увійшли 23,3% власників, а їх частка у загальному прибутку в Україні становила 20%. Найбільш багатий прошарок буржуазії становив лише 3,8% осіб, а їх прибуток – 23,2% [1, с. 94]. Формування приватних підприємств активніше проходило на Півдні та Правобережжі України. Саме ці регіони, на відміну від Лівобережжя, інтенсивніше включались у ринкові відносини. Цьому сприяли їх близькість до портів, наявність залізничних шляхів, приплив іноземних капіталів у промисловість.

Поступово підприємці прагнули зайняти привілейоване становище. Уряд розширив їх правоздатність практично в усіх українських губерніях прийняттям цілого ряду законодавчих актів, прирівнявши із правами, які мали підприємці центральних губерній (створення підприємств, промислових товариств, одержання кредитів тощо). За своїм соціальним походженням і складом підприємці були неоднорідні. Відповідно до сфери застосування капіталу вони поділялися на промислових, торгових, фінансових і сільських.

У нових ринкових умовах суттєвих змін зазнало дворянство, яке розколось на дві верстви. Частина дворян швидко переорієнтувалася, вела своє господарство, на принципах підприємництва: широко застосовувала техніку, використовувала у розвитку землеробства нові технології, здійснювала реалізацію виробленої продукції відповідно вимогам ринку, вкладала свої кошти в інші галузі виробництва – промислові підприємства, залізничне будівництво, торгівлю. Менш стійкими виявилися дворянські господарства з середніми та дрібними маєтками, недостатньою кількістю худоби та реманенту, а їх власники були не готові до конкурентної боротьби в економіці. Втративши дармову робочу силу, не маючи обігових коштів багато поміщиків не змогли модернізувати свої господарства і вимушені були продавати землю. Але втрата дворянством великої кількості земель у другій половині ХІХ ст. не дають підстав для висновку про його занепад та деградацію. Якщо дворянство було найбільшим продавцем землі, то воно ж на довгі роки залишалося її покупцем.

До прошарку дворян-землевласників примикала група великих землевласників з інших станів. За місцем у системі суспільного виробництва, роллю в суспільній

організації праці, засобами одержання і розмірами багатства – помісні дворяни і великі землевласники інших станів були близькими. У цьому розумінні їх часто розглядають як єдиний соціально-економічний тип, об’єднаний поняттям «великі землевласники».

У Київській, Подільській і Волинській губерніях економічною основою для розвитку сільського господарства і промисловості стали, переважно, великі землеволодіння підприємливих дворян, які на базі своїх маєтків зуміли створити прибуткові товарні господарства. Так, у досліджуваних губерніях за підрахунками автора у 1913 р. 870 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1 тис. дес. (у Волинській губернії – 255 осіб, у Подільській – 256, у Волинській – 359) [6, с. 468–470, 493–495, 514–559, 575–578, 591–663, 923–925, 944–983, 992–1000, 1010–1028, 1029, 1041–1065, 1076–1078; 7].

Великі землевласники Балашови, Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Радзивілли, Сангушки, Терещенки, Ярошинські та багато інших зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності – вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю та заснування цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Значні обсяги виробництва підприємці також досягли у деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній галузях промисловості, що знаходилися у сільській місцевості.

Реальністю царської Росії була велика різниця суспільно-правового статусу дворян та представників інших станів, що було зумовлено закріпленням у законодавстві за дворянами особливих прав та привілеїв. В Україні за дворянством теж було збережено привілейоване становище. Ще законодавством Російської імперії козацька (українська) та польська шляхта за правоздатністю були прирівняні до російського дворянства. У період, що досліджується, законодавство закріпило за дворянами великий перелік станових та особистих прав. Дворянам було надано право на одержання кредитів у державному Дворянському банку і приватних земельних банках під заставу земель, встановлені пільги та премії за реалізацію сільськогосподарської продукції. Урядовцям – дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані пільгові умови придбання у власність і орендування земель у губерніях Південно-Західного краю, в який входили Київська, Подільська і Волинська губернії.

Дворянство зберегло панівне становище в управлінні країною. Предводитель дворянства очолював повітове у селянських справах присутствіє. «Неодмінного» члена губернського присутствія обирали дворянські збори. Дворяни посідали перше місце у військових присутствіях, визначали особовий склад мирових суддів. Більша роль відводилася дворянству і в органах земського самоврядування. Закон 1889 р. про земських начальників (вони призначалися тільки зі спадкових дворян) передав у їх руки адміністративну і судову владу на місцях. Земська контрреформа 1890 р. закріпила переважання дворян у земствах. Але тепличні умови, створені для дворян протекціоністською політикою влади, послабили можливості дворян до конкурентної боротьби в економіці. Лише певна частина поміщиків-дворян стала успішними підприємцями.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. помітно зростала роль купецтва в економічному житті, розвитку

підприємства. Поряд з дворянами купці найкраще були забезпечені капіталами, нагромадженими переважно завдяки успішній комерційній діяльності. Разом з тим, купецтво, як суспільна верства, було найбільш підготовлене до ринкових відносин. Тому в пореформений період купці завдяки фінансовій спроможності, підприємницькому хисту, досвіду у комерційних справах не тільки активно скуповували збанкрутілі поміщицькі підприємства та модернізували їх, а й засновували багато нових. Так, станом на 1900 р. підприємництвом у промисловості 9 українських губерній займалися 2422 особи¹, серед яких за станом ознакою найбільше налічувалося купців – 856 осіб, що становило 35,4% від загальної кількості підприємців. На другому місці були представники дворянського стану – вони становили 24,3%, а в кількісному вираженні – 589 осіб [4, с. 108].

Незважаючи на привілеї і можливості дворянства, купці з середини XIX ст. вийшли на лідируючі позиції в промисловому підприємстві і продовжували їх утримувати на початку XX ст. Характерно, що значні кошти купці вкладали у розвиток харчової та легкої промисловості. Вже у 80–90 рр. XIX ст. цукровими магнатами купецького походження стали М. і Ф. Терещенки, І. Харитоненко, Л. Бродський, М. Хряков, К. Фішман, І. Зайцев, М. Закс та ін. Найкраще зміни соціального статусу в залежності від підприємницького хисту, прибуткового господарювання можна прослідкувати на прикладі родин Яхненків, Смиренків, Терещенків і Харитоненків. Їхній шлях від дрібних торговців до представників промислового капіталу був типовим для процесу формування буржуазії із суспільних низів, що почався ще на початку XIX ст.

Яхненки – рід промисловців–цукрозаводчиків. Походили з селян–кріпаків м. Сміла (нині Черкаська область). Глава роду Михайло, розжившись дрібною торгівлею, викупив з кріпацтва себе і свою родину. У 1820–30-х рр. разом з Федором Смиренком (колишнім кріпаком князя Воронцова) Яхненки будували та орендували млини у Смілі та Умані. Вели гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого заснували фірму «Брати Яхненки і Смиренко», керівником якої став Кіндрат Яхненко (1783–1863). Найвищі економічні результати фірма Яхненків і Смиренків здобула у 40-х рр. XIX ст. коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість. Побудований ними цукровий завод у Млієві за будовою приміщень і технічним оснащенням займав перше місце в імперії і входив у групу найбільш високо продуктивних підприємств того часу [8, арк. 119–129].

Разом з успіхами у підприємстві збільшувалися сім'ї Яхненків і Смиренків. Всі представники трьох гілок роду Яхненків «за капіталом» удостоєні звання почесних спадкових громадян. Семеро дітей Ф. Смиренка також мали звання почесних спадкових громадян [1, с. 190]. У 1870-х рр. Яхненки – Смиренки побудували за останнім словом техніки перший машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукрових підприємств. На ньому було також збудовано 2 пароплави. Через нестачу обігових коштів, загальною фінансовою кризою та байдужістю

влади, яка відмовила у виділенні кредитів, на початку 1880-х рр. фірма припинила свою роботу [9, с. 236].

Великими промисловцями і земельними магнатами стали вихідці з нижчих верств Терещенки і Харитоненки, які власною працею не тільки піднялися до рівня впливових дворянських родів, а й зайняли провідне місце у промисловому розвитку Російської імперії. Економічну основу їх підприємницької діяльності становило землеволодіння, отримане не у спадок, а здобуте шляхом напруженої праці. Рід Терещенків походив з козаків м. Глухова. Першим відомим представником родини став Артем Терещенко. Викупившись з кріпацтва, став займатися дрібною торгівлею. Пізніше до торгівлі підключилися його сини Микола (Нікола), Федір та Семен. Під час Кримської війни вони займалися підрядами та поставками для армії лісу, провіанту тощо, що було одним із джерел для збагачення. Після реформи 1861 р. Терещенки скуповували і орендували маєтки поміщиків, будували цукрові заводи та інші підприємства.

У 1870 р. було створено «Товариство цукрових заводів братів Терещенків» (до нього увійшли 5 підприємств, а решта – 6 заводів залишилися в особистій власності братів) з початковим капіталом у 3 млн. руб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. руб. Крім головної контори у Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та закордоном. Щорічно Товариство отримувало більше 633 тис. руб. чистого прибутку [1, с. 215]. За основним капіталом та розміром виробленої продукції воно було найбільшим в цукровій галузі Російської імперії [10, с. 50–51]. Багатство родини Терещенків було досягнуто їх працьовитістю, підприємливістю, раціональним, інтенсивним веденням землеробства і промислового виробництва. «На відзначення особливих заслуг і в нагороду за благодійницьку діяльність» царським указом від 12 березня 1870 р. спадковий почесний громадянин і купець 1-ої гільдії А. Терещенко зі своїми спадкоємцями по чоловічій лінії став спадковим дворянином [11, с. 91]. Сини Микола та Федір до дворянського звання додали титули дійсних статських радників.

Скасування кріпосного права у 1861 р. змінювало правовий статус селянства. В разі сплати викупних платежів селяни отримували можливість ставати власниками земельного наділу і займатись підприємницькою діяльністю. Незважаючи на те, що протягом пореформеного періоду зберігалися значні відмінності в правовому становищі різних груп селян (поміщицьких, державних, чиншових), селянство, хоча і повільно, особливо в перші десятиліття після реформи, включалося в ринкові відносини. Стосовно оцінки стану господарювання селян свідчить цитата зі звіту за 1871 р. київського губернатора М. Гессе: «Фабрична і заводська промисловість дещо просунулася у своєму розвитку, але господарство землеробське, особливо дрібне, залишається в незадовільному стані. Головна причина цього полягає у нестачі осіб, які розуміються у господарюванні» [12, арк. 40]. У зв'язку з цим губернатор вважав за необхідне відкриття мережі агрономічних шкіл для підготовки управляючих маєтками. Разом з тим агротехнічної освіти потребували і широкі верстви селян. Недостатні можливості її одержання були однією з перешкод подальшої інтенсифікації сільського господарства, пробудження підприємницької ініціативи.

¹ Враховані лише власники підприємств, які віднесені до фабрично–заводського типу, тобто з числом робітників не менше 15, або які були оснащені механічним двигуном, чи мали річне виробництво не менше 2 тис. руб.

Незважаючи на незавершеність реформ та інші труднощі, поряд з великими землевласниками селяни поступово ставали активною силою в розвитку виробничої сфери, і в першу чергу – заможні селяни і середняки, які перетворилися на дрібних приватних власників. Л. Похилевич у своєму дослідженні для характеристики цього процесу наводить ряд фактів. Зокрема, про придбання 1876 р. селянами С. і Т. Фузиками 45 дес. землі в с. Біличі Київського повіту. А в с. Забуяння, що у 20 верстах від Макарова на Київщині, селянин Аврамчук 1874 р. купив 71 дес. землі. В с. Липівка, що поблизу Макарова, починаючи з 1871 р. у землевласниці Л. Страшинської викупили землю селяни: Ф. Омельчук (60 дес.), Д. Ліщенко (44 дес.), Ф. Силонька (26 дес.), Савченко (14 дес.), Божко, Ольховець, Іванченко, Левченко по 20 дес., Пацан і міщанин Фонтані по 10 дес. [13, с. 17, 49].

Власниками землі ставали і товариства селян. Так, у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії за даними 1913 р. товариства селян були власниками землі в с. Баглайки (231 дес.), с. Западинці (238 дес.), с. Западинці (80 дес.), с. Моньки (480 дес.), с. Сумовецько–Міклаші (191 дес.), містечко Купель (533 дес.), містечко Волочиськ (318 дес.), с. Авратин (302 дес.), і с. Порожня (26 дес.) [7].

Заможні селяни, що викупили землю і, маючи власні матеріальні засоби, господарювали на принципах підприємництва. Вони використовували найману працю і виробляли продукцію на ринок. Чимало виявилося й таких, хто займався розвитком дрібної промисловості. Середняки були дрібними власниками, орендарями, вели господарство на невеликих ділянках землі, працюючи самотужки і з допомогою своєї родини.

Впродовж окресленого історичного періоду більшість селян не могла прожити виключно за рахунок прибутків від земельних наділів (до того ж зростало зубожіння внаслідок подрібнення родинних наділів). Тому з роками об'єктивно все більшу роль відігравали ринкові чинники в життєзабезпеченні селянства – відходжі промисли, заробітки у маєтках поміщиків, більш заможних селян, торгівля, дрібне підприємництво тощо.

Значна частина селян поєднувала сільське господарство із заняттям різними промислами. Так, 1912 р. у Київській губернії налічувалося 30460 кустарів (78 на 10 тис. сільських жителів), у Подільській – 77704 (247 на 10 тис. сільських жителів) і у Волинській – 71196 (188 на 10 тис. сільських жителів) [14, с. 28–29, 34, 35, 40, 41, 64–67, 88–93; 15, с. 11; 16; 17, с. 5]. Селяни–кустарі Правобережжя займалися деревообробкою, добуванням каміння, виготовленням знарядь праці, одягу, взуття, ткацтвом, гончарним виробництвом. Враховуючи великий попит на будівельні матеріали і маючи підтримку земств, кустарі налагоджували виробництво цегли і черепиці. Особливо активно така робота проводилася в Київській губернії. Якщо на початок 1913 р. в губернії працювали 9 кустарних цегляних заводів і 43 кустарних майстерні з виробництва черепиці, то протягом року виникло 13 нових цегляних заводів і 30 черепичних майстерень [18].

Таким чином, зміни в економічних відносинах цілком закономірно спричинили зміни у соціальній структурі населення, зумовили подальшу диференціацію суспільства, кардинальну зміну верств і станів суспільства і появу нових. Хоча реформи 1860–70-х рр. захищали інтереси перш за все поміщиків–дворян, разом з тим, відбулися зміни правового статусу найбільш чисельної

верстви тогочасного суспільства – селян у напрямі пристосування їх до капіталістичних відносин, в т.ч. використання у виробничій діяльності підприємництва. Зміни торкнулися і поміщиків, велика частина яких зуміли з підприємницькою метою перетворити свої маєтки в прибуткові товарні господарства, крім того розвивали і промисловість.

Дослідження особливостей соціально–економічного розвитку регіону України, який включав Київську, Подільську і Волинську губернії, показало, що в ньому склалися передумови та відбувалося поширення ринкових відносин і сільського підприємництва. В цих губерніях була найбільш виражена тенденція зростання чисельності сільських підприємств, які відігравали провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва у землеробстві, тваринництві та переробній промисловості. Вони зуміли власність на землю використовувати з вигодою та отримувати прибуток, опанувавши ефективний метод господарювання – поєднання сільськогосподарського та промислового виробництва. Переважно поміщики, купці і селяни формували нову соціально–економічну структуру – підприємств, які наприкінці XIX – на початку XX ст. стають найвпливовішою частиною суспільства і рушійною силою економічного розвитку.

Список використаних джерел

1. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово–промислової статистики XIX ст. / Т. І. Лазанська. – К.: Ін-т історії України, НАН України, 1999. – 282 с.
2. Крутиков В. В. Буржуазия Украины и экономическая политика царизма в пореформенный период / В. В. Крутиков. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. – 172 с.
3. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально–економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.
4. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К.: НАНУ ін-т історії України. – Вип. 12. – С. 103–118.
5. Шляхов О. Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К., 2006. – Вип. XII. – С. 25–36.
6. Весь Юго–Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / под ред. М. В. Довнар–Запольского, А. И. Ярошевича. – К.: Юго–Западное отд-ние Рос. Экспорт. Палаты, 1914. – 1115 с.
7. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир: Волынской губернии тип., 1913. – 270 с.
8. Російський Державний історичний архів у м. Санкт–Петербурзі. – Ф. 571. – Оп. 9. – Спр. 805. О финансовом состоянии фирмы «Братья Яхненки и Симиренко», 1860–1865 гг. – 130 арк.
9. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – [3-є вид. виправл. доповн.]. – К.: Академ. видав., 2010. – 686 с.
10. Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб.: Тип. В. Ф. Киришбаума, 1911. – 249 с.
11. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства: в 2 т. / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 1. – 647 с.; – Т. 2. – 886 с.
12. ЦДДАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 375. Отчеты начальников Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1871 г. – 212 арк.
13. Похилевич Л. И. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их / Л. И. Похилевич. – К.: Издание книготорговца Н. А. Оглоблина. Тип. А. Давиденко, 1887. – 190 с.
14. Рыбников А. А. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов. – М.: Тип. П. П. Рябушинского, 1913. – 415 с.

15. Кустарная промышленность в Киевской губернии: в 2-х т. – К.: Изд-е Киевского губ. земства, 1912. – Т. I. – 320 с.

16. Прусевич А. Кустарная промышленность в Подольской губернии / А. Прусевич // Экономическая жизнь Подоллии. – 1913. – №14. – 15 июля.

17. Кустарные промыслы в Волынской губернии по данным сельскохозяйственной статистики. – Житомир: Изд-е Волынского губ. земства, 1914. – 41 с.

18. Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К.: Губ. типограф., 1914. – 215 с.

References

1. Lazanska T. I. Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini: na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st. / T. I. Lazanska. – K.: In-t istorii Ukrainy, NAN Ukrainy, 1999. – 282 s.

2. Krutikov V. V. Burzhuziia Ukrainy i jekonomicheskaja politika carizma v poreformennyj period / V. V. Krutikov. – Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU, 1992. – 172 s.

3. Temirova N. R. Pomishchiky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia / N. R. Temirova. – Donetsk: DonNU, 2003. – 320 s.

4. Donik O. M. Promyslove pidpriemnytstvo dvorianstva v Ukraini (1861–1900 rr.) / O. M. Donik // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatok XX st. – K.: NANU in-t istorii Ukrainy. – Vyp.12. – S.103–118.

5. Shliakhov O. B. Do pytannia pro stupin rozvytku kapitalizmu v Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. / O. B. Shliakhov // Problemy istorii Ukrainy XIX – XX st. – K., 2006. – Vyp. XII. – S.25–36.

6. Ves' Jugo-Zapadnyj kraj: Spravochnaja i adresnaja kniga po Kievskoj, Podol'skij i Volynskoj gubernijam / pod red. M. V. Dovnar-Zapol'skogo, A. I. Jaroshevicha. – K.: Jugo-Zapadnoe otd-nie Ros. Jeksp. Palaty, 1914. – 1115 s.

7. Spisok zemlevladel'cev i arendatorov Volynskoj gubernii, vo vladenii kotoryh nahoditsja ne men'she 50 des. zemli. – Zhitomir: Volynskoj gubernii tip., 1913. – 270 s.

8. Rosiiskij Derzhavnyi istorychnyj arkhiv u m. Sankt-Peterburzi. – F.571. – Op.9. – Spr.805. O finansovom sostojanii firmy «Brat'ja Jahnenki i Simirenko», 1860–1865 gg. – 130 ark.

9. Boiko O. D. Istoriia Ukrainy: navch. posib. / O. D. Boiko. – [3-ye vyd. vypravl. dopovn.]. – K.: Akadem vydav, 2010. – 686 s.

10. Sbornik svedenij o dejstvujushhij v Rossii akcionerij obshhestvah i tovarishhestvah na pajah. – SPb.: Tip. V. F. Kirshbauma, 1911. – 249 s.

11. Miloradovich G. A. Rodoslovnaja kniga chemigovskogo dvorjanstva: v 2 t. / G. A. Miloradovich. – SPb., 1901. – T.1. – 647 s.; – T.2. – 886 s.

12. TsDIAU u m. Kyievi – F.442. – Op.51. – Spr.375. Otechety nachal'nikov Kievskoj, Podol'skoj i Volynskoj gubernij za 1871 g. – 212 ark.

13. Pohilevich L. I. Uezdy Kievskij i Radomysl'skij. Statisticheskie i istoricheskie zametki o vseh naselennyh mestnostjah v jehih uezdah i s podrobnymi kartami ih / L. I. Pohilevich. – K.: Izdanie knigotorgovca N. A. Ogloblina. Tip. A. Davidenko, 1887. – 190 s.

14. Rybnikov A. A. Kustarnaja promyshlennost' i sbyt kustarnih izdelij / A. A. Rybnikov, A. S. Orlov. – M.: Tip. P. P. Rjabushinskogo, 1913. – 415 s.

15. Kustarnaja promyshlennost' v Kievskoj gubernii: v 2-h t. – K.: Izd-е Киевского губ. земства, 1912. – Т. I. – 320 с.

16. Prusevich A. Kustarnaja promyshlennost' v Podol'skoj gubernii / A. Prusevich // Jekonomicheskaja zhizn' Podollii. – 1913. – №14. – 15 ijulja.

17. Kustarnye promysly v Volynskoj gubernii po dannym sel'skohozjajstvennoj statistiki. – Zhitomir: Izd-е Volynskogo gubern. zemstva, 1914. – 41 s.

18. Obzor Kievskoj gubernii za 1913 g. – K.: Gubern. tipograf., 1914. – 215 s.

Romaniuk N. Yo., Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Social sciences, Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net

The increase in the number and role of rural entrepreneurs in terms of agrarian formations of the second half of XIX – early XX century (for materials Kiev, Podolia and Volyn provinces)

The article examines the changes in the social structure of the population, an increase in the number of rural entrepreneurs in Kiev, Podolia and Volyn provinces in the second half of XIX – early XX century, which was most pronounced this trend.

Leadership in growing production capacities took agricultural entrepreneurs – landowners, prosperous countrymen, who were able to use land ownership to their

benefits and receive profit in production of agricultural products and industry. Prominent proprietors such as the Balashov, the Bobrinsky the Branitsky, the Potocki, the Radzyvill, the Sangushko, the Tereshchenko, the Yaroshinsky and many others managed to find the most profitable types of business activities – crops, sugar beet, potato, hop growing, establishment of personal sugar, grain, malt distillery enterprises, beer factories, other enterprises and mills. Significant production capacities were achieved by the entrepreneurs in wood-processing, glass, china, paper, cement branches of production.

Keywords: rural entrepreneurs, nobles, merchants, peasants, Kiev, Podolsky, Volyn province.

Romaniuk N. I., doctor of historical sciences, professor, leading professor of the Department of Social Sciences, Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net

Увеличение численности и роли сельских предпринимателей в условиях аграрных реформирований второй половины XIX – начала XX в. (за материалами Киевской, Подольской и Волынской губерний)

Исследуются изменения в социальной структуре населения, увеличение численности и роли сельских предпринимателей в Киевской, Подольской и Волынской губерниях во второй половине XIX – начале XX в., в которых была наиболее выражена эта тенденция.

Ведущую роль в наращивании объемов производства занимали сельские предприниматели – помещики, купцы, зажиточные крестьяне, которые собственностью на землю сумели использовать с выгодой и получить прибыль, овладев эффективным методом хозяйствования – сочетание сельскохозяйственного и промышленного производства. Крупные землевладельцы Балашовы, Бобринские, Браницкие, Потоцкие, Радзивиловы, Сангушки, Терещенки, Ярошинские, и много других сумели найти наиболее прибыльные виды хозяйственной деятельности – выращивание зерновых, сахарной свеклы, картофеля, хмеля и основание собственных сахарных, винокурных, пивоваренных и других предприятий, мельниц. Значительные объемы производства предприниматели достигли также в деревообрабатывающей, стекольной, фарфоровой, бумажной, цементной отраслях промышленности в сельской местности.

Ключевые слова: сельские предприниматели, дворяне, купцы, крестьяне, Киевская, Подольская, Волынская губернии.

* * *